

Milena S. Zorić
Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača
Novi Sad
milena_zoric_ns@yahoo.com

U TRAGANJU ZA ODGOVOROM ŠTA JE DETE I DETINJSTVO

(Jovan Ljuštanović, *Od Dositeja i Vuka do Mirka i Slavka: o slici deteta i detinjstva u srpskoj književnosti za decu i srpskoj kulturi od 19. do 20. veka*, Beograd, Pedagoški muzej, 2021, 309 str.)

Poslednja knjiga Jovana Ljuštanovića (1954–2019) izašla je posthumno, 2021. godine, pod ništa manje duhovitim naslovom no što je to bio slučaj sa većinom njegovih prethodnih knjiga (*Crvenkapa gricka Vuka*. Studije i eseji o književnosti za decu, 2004; *Brisanje lava* (Poetika modernog i srpska poezija za decu od 1951. do 1971. godine), 2009; *Princeza luta zamkom* (Teorijska misao o književnosti za decu iz okrilja Zmajevih dečjih igara), 2009). Kao i navedeni naslovi, tako je i ovaj *Od Dositeja i Vuka do Mirka i Slavka* odraz Ljuštanovićeve nepresušne potrebe za igrom u koju poziva sve buduće čitaoce da se priključe. S druge strane, podnaslovi svake od pomenutih knjiga, pa i ove najnovije, pokazuju da je reč o sadržaju koji je naučno utemeljen i izuzetno precizan. Reč je ovde o knjizi koja se bavi slikom deteta i detinjstva u srpskoj književnosti za decu i u srpskoj kulturi od 19. do 21. veka, u kojoj se postavljaju temelji književnoistorijskih i književnoteorijskih proučavanja književnosti za decu 21. veka, ili barem njegove prve polovine.

Knjiga je koncipirana tako da je podeljena na četiri celine, uz dodatak „Umetsto epiloga”. U prvoj celini, naslovljenoj „19. vek – vreme otkrivanja detinjstva”, Ljuštanović pažljivim čitanjem Vukovog *Rječnika*, te poezije Branka Radičevića, Zmajevog *Nevena*, ali i *Knjige o Zmaju* Laze Kostića pokazuje kakav je bio položaj deteta, kao i odnos prema detinjstvu tokom ovog vremenskog perioda. Drugom celinom „Umetnost pripovedanja i slika detinjstva” autor osvetljava odnos prema detetu i detinjstvu u prozi nekih od najvećih majstora pisane reči na ovim prostorima – Andrića, Ćopića, Kiša, ali i pokazuje u kom pravcu ide savremena književnost za decu nakon „velikog praska” koji se u njoj dogodio sredinom 20. veka. Naredni, treći odeljak „Jugoslovenski ideološki konstrukti i slika detinjstva” rasvetljava navedeni odnos iz prizme recepcije bajki Ivane Brlić Mažuranić i poezije Grigora Viteza, kao i razmatranjem sociološkog estetizma u poeziji za decu, te ideološkog uticaja na dečju periodiku nakon Drugog svetskog rata. U četvrtoj celini, „U horizontu 21. veka”, Ljuštanović predlaže tipološke modele koji bi od-

govarali poeziji za decu 21. veka, ali se osvrće i na novije istorije književnosti za decu, kao i na knjige koje u manjoj ili većoj meri sadrže književnoistorijsku dimenziju. Autor knjigu zatvara tekstom o detinjstvu kao vremenu inicijacije, koji je tu „Umesto epiloga”.

Knjigu otvara tekst „Predstave o detetu i detinjstvu u 'Rječniku...' i spisima Vuka Stefanovića Karadžića”, rađen u koautorstvu sa Ljiljanom Pešikan-Ljuštanović. U ovom istraživanju u četiri ruke *Rječnik* Vuka Stefanovića Karadžića iz 1852, za koji je odavno utvrđeno da je jedan od najznačajnijih, ako ne i najznačajniji spomenik srpske kulture 19. veka (pa i kraja 18), svojevrsna enciklopedija, biva još jednom pomno iščitavan u potrazi za predstavom o detetu i detinjstvu, za koje se tvrdilo kako u srpskoj tradicionalnoj kulturi gotovo i nije bilo prepoznavano kao nešto autonomno. Pokazuje se da Vuk nudi dve slike detinjstva – svog (u različitim spisima), koje opisuje kao bezbrižno, ljupko, provedeno u prirodi (verovatno, kako se zaključuje, pod uticajem rusovske vizije koju je nesumnjivo, bar posredno, poznao), i onog koje se krije na stranicama *Rječnika* i koje je bitno određeno rodnom pripadnošću. To je detinjstvo koje dečacima može biti produženo školovanjem, dok za devojčice ostaje i dalje skraćeno, i koje ide od ekonomski korisnog ženskog deteta do emocionalno neprocenjivog muškog. Iako je slika o detetu fragmentarna, kako zaključuju autori, ona pokazuje da nije samo građanska kultura poznavala koncept autonomnog detinjstva, kao i to da je građansko „otkriće detinjstva” bilo složen proces koji se nije jednokratno dešavao, već da se unutar jedne kulture i jednog vremena vidi preplitanje različitih viđenja deteta i detinjstva.

Za razliku od Vukovog patrijarhalnog detinjstva, poezija Branka Radičevića krije u sebi, kako Ljuštanović u tekstu „Svet detinjstva u poeziji Branka Radičevića” pokazuje, sliku savremenog deteta i detinjstva. U njegovoj se poeziji konkretna dečja igra, a ne šilerovski estetski konstrukt, prepoznaje kao jedino blago. Branko je, smatra autor i pokazuje na primerima iz njegove poezije, opevao autonomiju detinjstva. U ovoj poeziji, pokazuje Ljuštanović, jasno se vidi mimezis detinjstva koji se ogleda u tačno opisanom svetu dečje igre, neusmerenog dečjeg dinamizma, specifične dečje mitologije praćene sjajem „blaga iz dečjih džepova”, ali i svet iskrene dečje patnje. Ovo potonje svrstava Branka u krug pesnika koji su pisali „za decu i osetljive” mnogo pre nego što je ona konstituisana kao takva, ističe Ljuštanović.

Jovanu Jovanoviću Zmaju posvećena su, na izvestan način, tri teksta u ovoj knjizi – jedan osvetljava „Ideje prosvetiteljstva i duh prosvete u otvorenim pismima Jovana Jovanovića Zmaja u 'Nevenu'”, drugi govori „O pesničkim subjektima u poeziji za decu Jovana Jovanovića Zmaja”, dok se treći bavi „Konstruktom detinjstva” u *Knjizi o Zmaju* Laze Kostića” (upravo pod tim naslovima). Pisma mladih čitalaca svom omiljenom listu *Neven*, kao i odgovori na njih, predstavljaju značajan kulturnoistorijski i književni spomenik s kraja 19. i početka 20. veka. Sabrana u knjizi *Otvorena pisma Jovana Jovanovića Zmaja* (Hadžić 2009), poslužila su Jovanu Ljuštanoviću kao građa za osvetljavanje i rasuđivanje o Zmajevim prosvetiteljskim idejama. Kao najdragocenije u ovoj osobenoj prepisci, Ljuštanović ističe Zmajev napor da uspostavi dijalog sa decom, da im bude prijatelj koji podržava njihov razvoj. Upravo u tome, smatra autor, vidi se osnov modernog

shvatanja deteta i detinjstva. Kada promišlja o Zmajevim pesničkim subjektima, Ljuštanović pokazuje način na koji se Zmajevu pesništvo za decu pomera od pesama sa izrazitim pedagoškim karakterom ka onima u kojima očito nema potrebe za vaspitavanjem, čak i ako su predstavljene neke nepoželjne dečje osobine, već se teži prikazivanju individualnosti, priznaje se pravo na sopstveni identitet, ističe se samosvest i sloboda. Ovim se, naglašava Ljuštanović, u Zmajevom pesništvu za decu učvrstio koncept modernog individualizma prisutan u poeziji kraja 19. i početka 20. veka. *Knjiga o Zmaju* Laze Kostića predmet je proučavanja narednog teksta iz ovog tematskog kruga. Pokazujući na koje je sve načine i kojim argumentima Laza Kostić ustao protiv Zmajeve poezije za decu, odnosno njegovog (ne) razumevanja dečje prirode i detinjstva, tvrdeći da Zmaj „nije poznao detinju dušu”, Ljuštanović pokazuje koji je stav zapravo sam Laza Kostić imao o detetu i detinjstvu. Kostić ideji prosvetljenog deteta, onakvog kakvo bi trebalo da bude, suprotstavlja ideju „pravog deteta”, autentičnog i slobodnog. U ovoj svojevrsnoj dihotomiji u odnosu pedagoškog i autentičnog, Ljuštanović vidi anticipaciju promišljanja o estetskom i pedagoškom u poeziji za decu koja će u fokusu biti u drugoj polovini 20. veka.

Dete koje izlazi iz „zlatnog kruga detinjstva”, dete kao biće koje može duboko i istinski da pati Ljuštanović uočava u prozi Andrića, Ćopića i Kiša. Sva tri pisca suočavaju decu sa egzistencijalnim pitanjima kao što su nasilje, bol, smrt. Tragajući za „’Konstruktom detinjstva’ i formama pripovedanja u pripovetkama o deci Ive Andrića”, Ljuštanović uočava jasnu destabilizaciju andeoskog detinjstva i težnju da se i kroz prikazanu sudbinu dece ocrta čovekova sudbina bez potrebe za pedagoškom i socijalnom fikcijom. Andrić pripoveda o bolnim proživljavanjima svojih dečjih junaka iz pozicije sveznajućeg pripovedača usredsređenog na dete, detinjstvo, odnos dece i odraslih i time, ističe autor, podstiče empatiju čitaoca sa junacima. I kada piše o deci, naš Nobelovac se, krajnji je zaključak, bavi čovekovom prirodom i čovekovom sudbinom. U tekstu „Branko Ćopić i Danilo Kiš – detinjstvo kao potraga za egzistencijalnim ključem” Ljuštanović pokazuje potragu ovih dvaju pisaca za izgubljenim vremenom detinjstva. U pričanju priče o detinjstvu i odrastanju naziru se elementi bildungsromana, ali bez optimizma koji odlikuje taj žanr. U delima ova dva pisca o detinjstvu Ljuštanović vidi spoznaju ljudske prolaznosti i apsurdnost ljudske egzistencije, svojevrsnu priču o trošnosti i propadljivosti čoveka u kojoj se delić nade vidi u vraćanju u detinjstvo „odakle kreće pitanje o egzistencijalnom smislu”. U toj potrazi za detinjstvom Ćopić i Kiš, kako smatra autor, pokušavaju da na bitna pitanja sebi odgovore iz vizure deteta – to je ono što, zaključuje Ljuštanović, vezuje Kiša, izrazitog modernistu, i Ćopića, realistu koji poseže za kulturnom tradicijom.

Odnosom ideologije i detinjstva Ljuštanović se bavi u četiri teksta: dva su posvećena recepciji i mestu hrvatskih pisaca / pisaca iz Hrvatske u srpskoj kulturi, dok se dva bave kulturnopolitičkim i ideološkim uticajem na poeziju za decu i dečju periodiku. U tekstu „Kulturnoistorijske forme srpske recepcije *Priča iz davnina* Ivane Brlić Mažuranić između dva svetska rata” Ljuštanović pokazuje kako je ova međunarodno priznata književnica u srpskoj kulturi bila prihvatana pre svega kao deo jugoslovenske ideje, za koju je i ona sama bila otvorena, čije delo je zahvaljujući, kako autor kaže, svojevrsnoj kulturnoj osmozi između jugoslovenskog

i nacionalnog ušlo u srpske čitanke. U prihvatanju dela Ivane Brlić Mažuranić nije se mogao zanemariti njegov hrvatski kulturnoistorijski okvir, te se od srpskih čitalaca očekivalo da u duhu jugoslovenstva ovo delo prihvate kao svoje, ali potrebno je bilo i prevladati određene kulturne razlike nastale zbog ipak drugačijeg kulturnog konteksta. Mestom Grigora Viteza, srpskog pisca iz Hrvatske, među srpskim pesnicima za decu u periodu posle Drugog svetskog rata Ljuštanović se bavi u tekstu „Poezija za decu Grigora Viteza i kanon moderne srpske poezije za decu”. Autor pokazuje sudbinu recepcije ovoga pisca koja je, kako se vidi, bila neobična. Zbog tema o kojima je pisao, te formi svojih pesama svrstavan je u tradicijski pesnički krug iako, kako pokazuje Ljuštanović, po pesničkoj igri nije zaostajao za savremenici. Tek šezdesetih godina Vitezova poezija doživljava najpre široku estetsku kanonizaciju, da bi se potom kanonizovala unutar hrvatske pesničke tradicije. Nakon toga, Vitez se pojavljuje i u srpskoj književnosti, ali kao deo jugoslovenske paradigme, gde ga vide kao Zmajevog sledbenika. Po raspadu SFRJ on dobija svoje mesto u srpskom kanonu poezije za decu, no to mesto još uvek nije dovoljno ispitano, a kako smatra Ljuštanović, verovatno nikada neće biti tako čvrsto i neprikosnoveno kao mesto u kanonu hrvatske poezije za decu.

Razvoj poezije za decu u SFRJ od socrealističke do moderne pokazan je u tekstu „Jugoslovenski 'socijalistički estetizam' i nastanak moderne poezije za decu”. Smeštajući je u društveno-politički kontekst pedesetih godina, Ljuštanović pokazuje kako se književnost oslobađa socrealističkih tema proizašlih iz pragmatične i socijalne funkcije književnosti. Partijski vrh promovisao je estetizaciju književnosti što se u velikoj meri odrazilo kroz modernu i avangardu u nacionalnim književnostima, pa tako i u poeziji za decu. Na primeru pesnika iz različitih nacionalnih književnosti, Ljuštanović pokazuje koje teme, žanrovi i umetnički postupci ulaze u književnost za decu, po čemu su slični, a po čemu različiti. Zajednička im je bila zaokupljenost slobodom igre kao svojevrsnom univerzalnom slobodom. Ključnu ulogu u tome imala je promena paradigme u radu Saveza pionira koji je akcenat sada stavio na igrovnu prirodu dece. Ova je odluka mnogome uticala i na dečju periodiku posle Drugog svetskog rata, o čemu Ljuštanović piše u tekstu „'Mirko, pazi metak...' Pojava 'Dečjih novina' iz Gornjeg Milanovca – kulturnopolitički i ideološki kontekst”. Čuveni strip koji je dobro poznat još i onima rođenim osamdesetih, a koji je izlazio u *Dečjim novinama*, a kasnije i kao zasebna publikacija pod naslovom „Nikad robom”, samo je povod za promišljanje o periodici za decu u posleratnoj Jugoslaviji (možda se u ovom kontekstu može govoriti o „pionirskoj periodici”). Ljuštanović pokazuje na koji su način kulturno-istorijske prilike uticale na uređivačku politiku štampe za decu ističući Radovićeve *Pionire* kao primer približavanja deci i dečjim istinskim interesovanjima. Nasuprot ovom listu obrazuje se najpre *Dečja politika*, kasnije preimenovana u *Dečje novine*. Na primerima dačkih tekstova objavljivanih u ovom listu, Ljuštanović pokazuje nedvosmislene uredničke tendencije: časopis okuplja učenike-saradnike, a i u samom uređivanju učestvuju đaci, neguje se društveno-političko informisanje učenika s posebnim akcentom na spoljnoj politici. Strip „Nikad robom” bio je deo ovog časopisa, a autor pokazuje da njegovi junaci nisu deca-žrtve prineta na oltar ideologije već, naročito Mirko, osobena simbioza deteta heroja i strip-junaka povišenih moći, oličenje pobedničkog mentaliteta, svojevrsni superheroj. Ovim se, zaključuje Lju-

štanović, pokazuje kako ideološka matrica „može da se pretače u različite, često suprotne manifestacije”.

Književnoistorijske i književnoteorijske teme započete su tekstem „Posle 'Velikog praska'” s kraja druge celine i nastavljaju se u četvrtoj. U ovom tekstu daje se presek svega onoga što se u književnosti za decu događalo nakon prelomnih pedesetih i šezdesetih godina 20. veka. Nakon podsećanja na kanonske tekstove o književnosti za decu Dušana Radovića i Milovana Danojlića, Ljuštanović pokazuje kako se pojava pedocentrizma i otkriće detinjstva kao antropološkog fenomena, čemu je pogodovala prosvetiteljska kulturna politika socijalističke Jugoslavije, odrazila na učvršćivanje autonomije pesništva za decu. Pokazuje kontinuitet razvoja pesništva od Zmaja, preko Radovića i Ršumovića, do savremenih pesnika u čemu autor vidi svojevrstni tradicijski niz. Velike promene desile su se, kako smatra Ljuštanović, u prozi – fantastika dobija svoje istaknuto mesto, nešto kasnije i epska fantastika, cveta kratka realistička lirska priča, ustanovljava se roman infantilne utopije, sa temama iz adolescentskog života u koje više ili manje prodire socijalna stvarnost. Autor naglašava da iz književnosti za decu iščezava socijalistička ideologija, a dečji lirski subjekat je kritički nastrojen prema svetu odraslih, često ironičan i samosvestan. U književnost za decu ulaze i trivijalne slike iz malograđanskog porodičnog života. Drugi deo teksta, koji se odnosi na književnoteorijski aspekt, praktično se nastavlja u tekstu „O istorizmu i savremenom izučavanju srpske književnosti za decu”. Reč je o kritičkom osvrtu na poslednje objavljene istorije srpske književnosti za decu (Dragoljuba Jeknića, 1994; Tihomira Petrovića, 2001. i 2008; Miomira Milinkovića, 2014). Govoreći o dobrim stranama ovih književnih istorija, ali i o njihovim manjkavostima, Ljuštanović ukazuje na određeni broj monografija koje na manje ili više uočljiv način sadrže književnoistorijsku dimenziju. Ovakav pristup istoriji književnosti manje je homogen, proizlazi iz ideje o istoriji književnosti kao skupu imanentnih osobina autonomnog sistema, ali, kako smatra Ljuštanović, pokazuje istoriju književnosti za decu kao istoriju njenog kulturnog konteksta. Ovim se pristupom kombinuje sinhronijski i dijahronijski princip i, iako se odstupa od ideje kontinuiteta i celovitosti, doprinosi kulturnoj kontekstualizaciji istorije književnosti za decu, kako se ističe u zaključku.

Savremenom pesništvu za decu Ljuštanović se okreće tekstem „O tipološkim modelima u srpskom pesništvu za decu u 21. veku” svestan dveju otežavajućih okolnosti – da temeljnih tipoloških istraživanja, pa ni podela nema, kao i da je u prve dve decenije 21. veka objavljeno više od 2000 pesničkih zbirki za decu (od kojih su neke prešampavane). Autor nudi tri modela i na velikom broju primera pokazuje kako ti modeli funkcionišu. Reč je o 1) igrovnom modelu u kojem dominira igra i jezikom i u jeziku, što podrazumeva igru na svim nivoima – ritam, zvučanje i značenje; 2) mimetičkom modelu u kojem se pokazuje celokupna dečja stvarnost (porodica, škola, socijalno i psihičko stanje...), uključujući i fikciju, igru, humor kao deo te stvarnosti; 3) sublimno-lirskom modelu koji je smešten između poezije za decu i poezije za odrasle, u kojem se teži simboličnoj predstavi doživljaja sveta koji teži modernoj lirici. Prva dva modela, ističe Ljuštanović, imaju čvrsto uporište u tradiciji srpske književnosti za decu, dok je treći model najređi i oslanja se, istorijski gledano, na modernu (dok se igrovni, u tom smislu, vezuje za avan-

gardu). Interesantna je autorova ideja da se već prema naslovu pesme vrlo često da naslutiti kojem modelu pripada, što na određenom broju primera i pokazuje.

Umesto epiloga – tekst „Književnost za decu i detinjstvo kao vreme inicijacije”, u kojem se najpre pokušava doći do odgovora do kada traje detinjstvo (jasno je da počinje rođenjem), ako ono nije određeno nekom uzrasnom granicom. Ljuštanović detinjstvu pristupa podstaknut razmatranjima o „otkriću detinjstva” francuskog medijaveliste Filipa Arijesa [Philippe Aries], koji smatra da autonomnog detinjstva kakvo danas poznajemo nije bilo do pojave modernog društva, čime se ističe njegova autonomnost i specifičnost, i čime se stavlja naspram onoga što sledi posle. Međutim, ističe Ljuštanović, detinjstvo nije tako stabilno smešteno između dve tačke, ono je, kako smatra, put koji dete prelazi prilikom promene iz jednog socijalnog statusa u drugi. Taj proces prelaza i promene upućuje autora na vezu detinjstva sa obredom prelaza i svojevrsnom inicijacijom. Uporište ovoj ideji daje jedan ne mali deo književnih dela za decu koja u sebi sadrže ili deo obreda prelaza ili predstavljaju obred u celini. Na mnogim primerima iz tradicionalne književnosti (uspavanka i bajka, pre svih) koji čuvaju u sebi jasne elemente obreda prelaza, preko onih iz domaće i strane autorske književnosti, u kojima je obred prelaza resemantizovan i u koji se uključuju problemi individualnosti, slobode, dečjeg karaktera i psihologije, Ljuštanović pokazuje kako je književnost za decu u tesnoj vezi sa opažanjem detinjstva kao perioda biološke, psihološke i socijalne prelaznosti.

Ako se bavite književnošću za decu, bez obzira na to da li ste njen stvaralac ili proučavalac, neminovno je da postavite sebi pitanje šta je to dete i šta je to detinjstvo. Jovan Ljuštanović je za tim odgovorima tragao više od trideset godina i ni jednom se nije usudio da kaže da ih je pronašao. U ovoj njegovoj poslednjoj (i nažalost zadnjoj) knjizi vidi se način kojim je tragao za tim odgovorima, kao i izvori u koje je ponirao. Vidi se razvoj mnoge misli – od početne ideje, takoreći krokija, preko njene primene na konkretnim primerima, do uopštavanja novih teorijskih postavki primenjivih u savremenoj književnosti, a ovoga puta, kada se kaže savremena, zaista se tako i misli: to je književnost za decu koja nastaje sada, pred našim očima, čijem nastanku, ali i začetku recepcije svedočimo. Još jedna nesumnjiva vrednost ove knjige jeste što pokazuje kontinuitet savremenog shvaćanja deteta i detinjstva u srpskoj kulturi od 19. veka do danas, kao i to što pokazuje da dete nisu „izmislili prečani”, postojalo je i dete i detinjstvo i mnogo ranije i „s one strane reke” bez obzira na to što njihova autonomija nije bila toliko izražena. Uostalom, jedan od lajtmotiva ove knjige jeste ideja Alana Prauta i Alison Džejsms [Alan Prout, Allison James] – činjenica da je detinjstvo „društveni konstrukt” koji je, kao i svaki drugi društveni konstrukt, podložan promenama. Ljuštanović je za tim promenama tragao, otkrivao ih i sledio.

Ovo je knjiga koja je važna ne samo za proučavaoce književnosti za decu već i za sve one koji se iz bilo kog aspekta bave detetom i detinjstvom.